

המכון לחקר תקופת השואה
משותף לאוניברסיטת חיפה ולבית לחמי הגיטאות

המערכת:
יואב גלבץ, אשר כהן, יהויקים כופכי

4פנים לחקר תקופת השואה

מאת: ז

עריכה לשונית:
מאשה גפני

סדרות לייזר:
נוריית ליטבר

אוניברסיטת חיפה
תשס"ט

ע"ס 1001 קופים רשמיים (Covers)

דן מכמן

המנהיגות הרבנית בהולנד בתקופת השואה

ימנהיגות רבנית

הדיינים על הרכבה של החתמה היהודית בתקופת השואה, אופיה והתנהגותה, התמקדו עד עתה בעיקר בייודניאטיס. אף כי התעניינותו בתופעה זו, היהודית לתקופת השואה, מובנת כשלעצמה, יש בה כדי לעוות במידת מה את תמונת המציאות של החברה היהודית באותה תקופה. לצד היודניאטיס פעלו מוקדי החמה אחרים, שהייתה להם השפעה על הציבור היהודי ועל דרכו, ובהם: ראשי ארגוני הסעד המורכזיים (למשל יוסי"א - יידישע סאציאלע אליינהילף - בפולין) או המנהיגות הקהילתית המסורתית של הקהילות במערב אירופה ובדרומה, שהמשיכה לפעול באופן חוקי (למשל ראשי הקונסיסטוריה המרכזית בצרפת ואיגודי הקהילות בהולנד). מוקדי החתמה הללו הולמים את המגדרות הסוציולוגיות של 'מנהיגותי הרבה יותר מאשר היודניאטיס, אף אם השפעתם ההיסטורית הייתה מוגבלת; היודניאטיס, ששאבו את סמכותם בעיקר ממקור הכוח החיצוני², הגרמני, היו למעשה מייזוג של מנהיגות (leadership) עם מה שמכונה במחקר הסוציולוגי 'ראשויות

¹(headship).

במכלול צורות החתמה היהודית מעוררת עניין מיוחד המנהיגות הרבנית, משום היוותה מנהיגות יהודית אותנטית בעלת מסורת של מאות שנים. שאלת המשכינות, בין התקופה שקדמה לכיבוש לבין ימי הכיבוש, ושאלת היכולת להתמודד עם ייחודה של התקופה באמצעים מסורתיים, הינן בעלות גוון מיוחד בחקשן זה.²

החנה הרבנית אינה עשויה מיקשה אחת, לא באופיה ולא בתפ-קידיה. התואר רב נרכש לאחר לימוד וינתן לראותו כתואר אקדמי דתי.³ המחזיק בתואר זה מוסמך לפרש את החלכה ולפסוק במסגרת כללית. אולם, רבים מהמוסמכים לרבנות בעבר ובחווה לא הפעילו סמכות זאת ולא שימשו כרבנים. לפיכך, אין לראות את כל המוסמכים לרבנות כימנהיגות רבנית, אלא רק את מי שאכן הפעילו את סמכותם כלפי ציבור מסוים. גם לאחר שנגרע מהיקפו של המושג, יש להבחין בין מנהיגים רבנים שלא שימשו בתפקיד רבני רשמי, אלא שהציבור - מקרוב או מרחוק - הכיר בגדולתם וביקש את פסיקותם ואת דעתם

המנהיגות הרבנית בהולנד

היו הקהילות במרוצת הזמן לגופים שאיגדו ציבור, שאם כי מרביות לא היה דתי, הוא שמר על השתייכותו מסיבות היסטוריות, חברתיות או משפטיות. אך ארגון הקהילות בהולנד מתמיד במיבט נוסף, שהשפיע על ארגון הרבנות. בהולנד לא נוצרה מערכת קהילות והנהגה הייררכית כדוגמת צרפת, חרף הניסיון שניעשה בתקופת השלטון הצרפתי בהולנד בראשית המאה הייט. עם תקומת הממלכה ההולנדית ב-1814 חולקה המדינה לגלילים קהילתיים ויבתי כנסת ראשיים – Hoofdsynagogen, שבראשם עמד ועד מרכזי בעל סמכות מותרת. אמנם, חלה ריאוראניזציה מסוימת בשנת 1870, אך כל גליל קהילתי הקפיד לשמור על עצמאותו. לפיכך לא קמה רבנות מרכזית בהולנד ולא נוצרה – ואף לא עלתה על הדעת – משרה של רב ראשי למדינה כולה. לכל גליל קהילתי היה רב ראשי (Oppeetabijfer), שמקום מושבו היה בדרך-כלל בקהילה הגדולה שבגליל.

בסוף המאה הייט רווחה בין הרבנים הראשיים הדעה, שפני הריאוי שמקצת מפעולותיהם יתואמו במסגרת קבועה. תחושה זו מקורה יחד בקירבה שהיתה קיימת בין רבנים בני הדור החדש, שהתחכנו יחד (כבית המדרש לרבינום ברובנים באמסטרדם), והיו בבעיות כלל-ארגוניות אחדות, שנגעו ליחידים (כגון שאלת החינוך היהודי במסגרת חוק החינוך הכללי). מתוך כך החל לפעול יחבר הרבנים הראשיים (Vergeeding van Oppeetabijfer), שעמו נמנו כל הרבנים הראשיים במדינה. להחלטות היחבר' לא היה תוקף מחייב, והיו הרבנים מטעמים שונים לא השתתפו בישיבות. כך, למשל, נמנע רבנים, אשר מטעמים שונים ה-20 מלהשתתף בישיבות הללו. מועדי חרב י"צ דינר בראשית המאה ה-20 נקבעו על-ידי היושב ראש. ההתכנסות של החבר לא היו קבועים ונקבעו על-ידי היושב ראש.

בשנות ה-30 היה מספר הישיבות מועט ביותר. עם הכבוש הגרמני של הולנד, במאי 1940, כיהנו אחד-עשר רבנים ראשיים במסגרת 'איגוד הקהילות האשכנזיות (Kerkgenootschap Kerken Israëliësch); שבעה מהם ניספו. שניים נפטרו בימי הכיבוש ורק שניים נותרו בחיים ביום השחרור. לצד הרבנים הראשיים שימשו בקהילות רבנים שהיו להם תפקידים טכניים (כגון בדרורים הלכתיים או השגחה על כשרות). לפרוטוגוים היה 'חכם' באמסטרדם ולדיו סייגו שני דיינים; גם בהאג היה 'חכם'.

יחסם של שלטונות הכיבוש הגרמניים לרבנים

הכיבוש הגרמני לא הביא לשינוי מדי בתהליך הנהגתה של יחידות הולנד. הקהילות המשיכו בחייחן השיגרתיים, והרבנים המשיכו בתפקידם. עם

דן מכמן

בעניינים שונים, לבין רבנים ששימשו בתפקיד רשמי בקהילה, תפקיד שהוגדר במדויק והיה מעוגן בתקנות הקהילה וכתב המינוי. את חסוג הראשון ניתן לכנות – בפסטונ-מה – רב כריזמטי, ואילו את האחר – רב קהילתי, כאשר ייתכן, כמוכח, שרב קהילתי היה גם דמות כריזמטית, או שרב כריזמטי יתמנה, בשל מעמדו הציבורי, לרב קהילתי. עד לימי האמנציפציה היתה הרבנות הקהילתית מנהיגת הציבור ופעלה לצד המנהיגות האזרחית של ועד הקהילה. שתיהן השלמו זו את זו, אך לא פעם גם היה ביניהן עימות.

השינוי במעמד הקהילות ובסמכויותיהן בארצות האמנציפציה, החלילן והאפשרות לעזוב את הקהילות – צמצמו במידה רבה את השפעתו של הרב בקרב הציבור היהודי בתקופה החדשה.⁴ מעתה נשמעו לרב באופן מוחלט רק שומרי המצוות (במסגרות האורתודוקסיות). עדיין היתה פריפריה, שהכירה בו כמנהיג רוחני, גם אם לא קיבלה את כל חוראותיו. דבר זה נכון בוודאי בקהילות הליברליות, הרפורמיות והניאולוגיות, שבהן לא נשמרו המצוות; לעומת זאת היו רבים בצבור היהודי שלא קיבלו סמכות זו, מרדו בה או ניסו לחבל בה. בארצות שונות הלכה ותכפה התופעה, שרבנים התייצבו בראש פגלים שונים שרווחו בציבור היהודי. מעמד זה התמסד בעיקר במסגרות שייצגו את הציבור האורתודוקסי.⁵ בארצות מערב אירופה בלט הדבר פחות מאשר במזרח. מחד גיסא, התקדם כאן תהליך החלילן במהירות גדולה, ומאידך גיסא חוכרה הדת היהודית כיכסיהי וזכתה, בדרך כלל, למעמד דומה לזה של הכנסיות האחרות. וכך אירע, שבארצות מערב אירופה נותרה רבנות קהילתית בעלת מעמד מוכבד למדי המוכר על ידי השלטונות, אלא שהשפעתה הדתית בתוך הקהילות היתה מוגבלת ביותר, כיוון שרבנים מהמשתייכים לקהילות לא היו שומרי מצוות.

מעמד הרבנות בהולנד לפני השואה

הרבנות בהולנד נכללה בדגם המערב-אירופי שתואר לעיל, ברם, נוספו לה קווי ייחוד משלה. מבחינת סיווגה היא מאופיינת באופן כמעט מוחלט כרבנות קהילתית, אבל עוד מראשית ימיו של הכיבוש היהודי בהולנד, במאה הייט, ניתן להצביע על השפעתם המוגבלת של הרבנים לעומת מעמדם הציבורי של ועדי הקהילות.⁶ ירידת קרנם של הרבנים נעוצה בדרך התהוות הקהילה ובהשפעת דרכי הממשל ההולנדי. אך בשלהי המאה הייט, מועד תחילתו של תהליך האמנציפציה והחלילן, התערערו מעמדם והשפעתם של הרבנים עוד יותר. כיוון שבהולנד לא חלה התפצלות והתפלגות על פי קווים דתיים שונים, כפי שהיה בגרמניה או באנגליה למשל (ואין כאן המקום לפרט את הסיבות לכך),

לאחר הכיבוש נותרו מקצת מההפליטים (בימי הקרבות הקרובות הצליח הרב להביאם לעיר ליינווארדן), וגם אז המשיך הרב לטפל בהם. משתחל המחנה לשמש מחנה שילוח לכלל יהודי הולנד, התרחבה הפעילות הדתית והרב היה יוצא ובא במחנה ומספק – במידת האפשר – את צורכי הדת במקום. בשל מעשי והאופטימיות שהישרה היו רבים מכונים אותו 'ירבי שמחה'. בנוסף על תפקידו כרב ראשי הוא שימש כנציג המרכזי של 'המועצה היהודית' באזורים אלה, אך דומה, כי מעמדו בעיני שלטונות המחנה בא לו כרב דווקא (בפעולותיו עסק בעיקר בתחום הדת, שכן גם במחנה הייתה נציגות של המועצה היהודית). פרישה זאת מלמדת, שכרב הוא לא הופלה לרעה, מעמדו הוכר וניתנה לו יד חופשית בתחום הדתי. אמנם ניתן לטעון, כי הייתה בכך פעולת חטעויה, כלומר, היה רצון להשרות בציבור היהודי תחושה של חיי יום-יום נורמליים ולהרדימו. אולם גם אם נכון הדבר, אין בכך כדי לחזים את יחס החערכה שזכה לו הרב.¹⁴

מעמד הרבנים במסגרת מנהיגות יהדות הולנד בימי השואה

כאמור, לרבני הקהילות והגלילים היה אמנם מעמד פרמאלי מוכר, אך תוקף השפעתם על הציבור היה מוגבל ביותר. נקודת המוצא שלהם לפעילותם הכללית הייתה נחותה עוד קודם השואה, ועל כן אין יסוד להניח מבחינה היסטורית, שדווקא בתקופה זאת ייעשו למחנהי הכלל. אין זאת אומרת, ששאלת מנהיגותם לא עלתה כלל באותה תקופה. ב-30 ביולי 1940, כחודש ומחצית החדש לאחר כינועה של הולנד, בקרב הרב הראשי של הרווינגן (Groningen), הרב שי דסברד¹⁵, את 'לינטהרסט הומן (Lindhofst Homan)', אחד משלושת המנהיגים של ההנהגה הפוליטית החדשה 'האיחוד החולנדי (De Nederlandse Unie)', שהתארגנה בעקבות הכיבוש הגרמני.¹⁶ גיבוי לפגישה זאת קיבל הרב, בין השאר, מ'ההנהגה המתמדת' (ההנהלה) של איגוד הקהילות האשכנזיות. על שיחתו דיווח הרב לעמיתו יסטוס טל, הרב הראשי של אוטרכט,¹⁷ וכנראה גם לרבנים אחרים. לא ידוע על המשך הקשרים בין הקהילה היהודית לארגון החדש, וכנראה שלא היה המשך אחד עם השאר, בהיותם זכריים להנהיג, שראשי הארגון החדש לא היו מעוניינים בכך, בהיותם זכריים שלא לערער את יחסיהם עם השלטון הגרמני, שהיה ידוע כאנטי-יהודי. מאידך, ניכרת כאן נסיגה מדרך של פעילות ציבורית בדרך גבוהה, שונפתחה בפני רב, והתמצעה ההזדמנות לחזק את מעמדה הציבורי של הרבנות.

הקמתה של 'המועצה היהודית לאמסטרדם', בפברואר 1941, ובהמשכה של אותה שנה, כשהתחבן פעולותיה רובו סמכויותיה של המועצה על כלל המדינה, פגע מעמדן של הקהילות. בתחילת זה לא היה ניסיון כלשהו של השלטונות לפגוע במעמד הרבנות או ברבנים, ואין עדויות כלשהי על הטרדת הרבנים. גם הלימודים בבית המדרש לרבנים (Nederlands-Israelitisch Seminarium) נמשכו כרגיל. בספטמבר 1941 עוד חוסמן שמית רב?¹⁸ דגם התנהגות, כפי שהיה מקובל בגרמניה, יושם בהולנד, וקשה להצביע על מקרים של התנהגות ברטליות, כפי שהיה בפולין.¹⁹ אף כי לא הוענקה תשומת לב מיוחדת לרבנים, ברצוננו להתעכב על שלושה אירועים בעלי משמעות ציבורית רחבה יותר, שרבנים קשורים בהם.

בפברואר 1941 הורו השלטונות הגרמניים על הקמת מועצה יהודית באמסטרדם. הם זימנו למשרדו של הממונה על העיר, הסגן ד"ר ביימק (Boeiwick), שלושה אנשים, כדי להסיל עליהם את המשימה. היו אלה אברהם אשר, יו"ר הקהילה האשכנזית של אמסטרדם (ששימש גם יו"ר איגוד הקהילות האשכנזיות), ורבנים משתי הקהילות (האשכנזית והפורטוגזית) – הרב הראשי סארלואי והדיין פראנסיס.²⁰ לא נותרו בידינו פרטים, כיצד נוצר הרב זה, מכל מקום היה בבחירה זו משום ביטוי ל'חוסס הכניסי של השלטונות אל הרבנים: הם ראו בהם את מנהיגי הציבור היהודי וסברו, של הרבנים החשובים להימנות על ההנהגה היהודית, שאותה ציוו למנות. דברים כיוצא בהם אנו מוצאים באיגרת הבזק של היינריך על מינוי מועצות הקניסי' בפולין (21.9.1939), ובהוראה על איסור התגירה מן הגנרל-גוברנמן²¹ (25.10.1940).

מקרה בולט שני, שבו היה מעורב רב, הוא מקרהו של הרב פיליפ פראנק מהארלם. הרב פראנק היה הרב הראשי של גליל צפון-הולנד וראש הסניף של 'ההנהגה היהודית המתאמת' (מויטד שכונן בשלהי 1940 במטרה להתמודד עם בעיות השעה של הציבור). בעקבות הריגתו של חייל גרמני בעיר, ב-30 בינואר 1943 (חסיבה להריגתו לא נתבררה עד תומה), תפסו הגרמנים 100 בני-ערוכה, ביניהם שלושה יהודים: הרב, יושב ראש הקהילה ומזכיר סניף המועצה היהודית. ב-2 בפברואר הוצאו שלושתם להורג, בנוסף על שבעה בני ערוכה לא-יהודים. ברור כי הרב נתפס כבן-ערוכה והוצא להורג לא בשל תפקידו כרב אלא בשל חיותו נכבד בעל תפקיד ציבורי, יו"ר סניף המועצה היהודית.²² המקרה השלישי עניינו מעמדו של הרב אברהם שלמה לויסון, הרב הראשי של הגלילים ליינווארדן (Leewarden) ודרנטה (Drenthe), במחנה המעבר והשילוח וסטרבורק (Westerbork). הרב, שהמתנה נכלל במחוז פעולתו, עשה למען המחנה עוד מימיו הראשונים, ב-1939, כאשר הוקם המחנה על-ידי ממשלת הולנד ושוכנו בו פליטים מגרמניה.

הגן שלהן.²² אך עמיתם הרב לויטון העיר: ישני החברים אשר היו צריכים לפעול במירב הסמכות במצב הנוכחי, ככל הנראה אינם מסוגלים לכך. נראה, שאין בנמצא [כושל של] השפעה אישית בהגן ובאמסטרדם [אצל הרבנים מארסן וסארולואן].²³

לבסוף נדון הנושא בשיבת חבר הרבנים הראשיים, שבערכה ביולי 1941. הרב דסברד הדגיש, כי אל להם, לרבנים הראשיים, לאפשר למועצה היהודית ליטול מהם את המעמד של נציגות פוליטית ותברונות של יהדות חולנד. הרב יואל פרידנברד אמר לעמיתיו, כי 'עתה הוא הזמן ליטול את המנהיגות לידיו',²⁴ אך הדיון הסתיים בלא כלום. נשלחה אמנם משלחת לראשי 'המועצה היהודית, אך אלה, פרוסי דוד כהן ואברהם אשר, לא נאותו לבקשתם; כעצם המושלכת לכלב כדי להרגיעו הם הודיעו למשלחת, כי כאשר תורחב סמכות המועצה, ימונו הרבנים דסברד וזילורסמייט (Zilvermaat) האורתודוקסי לחברים בה.²⁵

ביטויים נוספים לנחיתות מעמדם של הרבנים בעיני המנהיגות הכללית בלטו ב-1942. ביולי, כאשר על פי הוראת השלטונות נותקו קווי הטלפון של היהודים, הותר למועצה היהודית להגיש רשימה של יוצאים מן הכלל; אפילו רב אחד לא נכלל בה. כך היה גם לגבי רשימות לתנועה חופשית ולפעולות חופשיות, שבהם זכו רק פקידים 'המועצה היהודית'. הרב הראשי דוידס נאלץ להתחנן בפני אברהם אשר, שיסדר אישוריו תנועה גם לכמה רבנים ופקידים בקהילות.²⁶

כללו של דבר, לפני הרבנים נפתחו אפשרויות אחדות לחזק את מעמדם כמנהיגי כלל הצבור. ברם, הנסיגות לממשון נכשלו בשל נקודת המוצא הנחותה שלהם, שהיתה לה השפעה פסיכולוגית גם על הרבנים עצמם, בעיקר על רבני הערים הגדולות. גם המבנה הפדרטיבי הבלתי-מחייב של הרבנות הקהילתית בחולנד היה בין הגורמים, שתמו להיעדר עוצמה ציבורית. בפעילותם של רבנים אחדים בערי השדה אנו מבחינים במצב מעט שונה.

הפעילות הרבנית: ההתמודדות עם בעיות הלכתיות שהזמן גרמן

תקופת הכיבוש הערימה בעיות רבות על הצבור שחי על-פי החלטה. לבד מרדיפות היהודים, ולהוציא בעיות כלליות של הכיבוש ובחן האפלה, קיצוץ המזון והמחסור במצרכים רבים, התחבטו שומרי המצוות בבעיות מיוחדות. מאוספי מכתבים של רבנים ראשיים אחדים ומסקורות נוספים ניתן ללמוד, מה היו הבעיות המרכזיות שהטרידו את שומרי המצוות בחולנד, וכיצד הצליחו הרבנים להתמודד עמן במישור החלכתי.

שבעות אחדים לאחר מכן התכנס חבר הרבנים הראשיים לשיבה ראשונה מאז תחילת הכיבוש. הפגישה נערכה על-פי בקשתו של פרוסי דוד כהן, שעמד בראש 'הוועד למען פליטים יהודים' מגרמניה, והיה דמות מרכזית בחיים הציבוריים היהודיים וכן הקהילתיים וכן הציוניים). הוא פרס לפניכם את תכניתו לבני ועדה של מומחים מתחומים שונים, אשר תייצג את יהודי חולנד לפני השלטונות. יושב-ראש חבר הרבנים הראשיים, הרב סארולואן, שאל בחיסוס, אם בוועדה יכלול גם נציג של הרבנים; פרוסי כהן השיב על כך בשלילה.²⁸ הן אופן הצגת השאלה, הן תשובתו של פרוסי כהן והן תגובתם – חסרת המחאה – של הרבנים, מנטאים את מעמדם בקרב הצבור היהודי בחולנד.

הזדמנות נוספת למלא תפקיד פעיל יותר כמוקד כוח בהחלטות חולנד נקרתה לרבנים, כאשר החליטו הגרמנים לגבי הנושא כבר תוארה לעיל, ומן הראוי להאיר גם את הדיב הפנים-יהודי. ליהודים ניתנה האפשרות לקבוע את הרכב המועצה ואת ראשותה. ברם, אותם הרבנים, שנכחו בפגישה הקובעת עם הממונה הגרמני על אמסטרדם, לא נכללו בהחלטת המועצה; רק הרב סארולואן היה חבר במליאת המועצה, ובפועל לא מילא בה תפקיד בעל השפעה.²⁹ ניהול המועצה וקביעת מדיניותה היו בידי דמויות ציבוריות אחרות. כאשר התרחבה פעילותה של 'המועצה היהודית לאמסטרדם' על פני המדינה כולה, נתמנו רבנים אחרים לראשי נציגויות המועצה במקומותיהם – למשל, הרב פראנק בהארות והרב לויטון בליווארד. ב-1943, כאשר נאסר על היהודים לשהות ברחבי המדינה, פרס לאמסטרדם, צורף הרב דסברד מחולונינגו למועצה. אין לטעון אפוא, שבמקופת השואה נעדרו לחלוטין רבנים ממוקד ההנהגה המרכזי בחולנד, אך הם לא מילאו בהתגה זו תפקיד חשוב. בתקופה זו בולטת יותר פעילותם והשפעתם בערי השדה, שבהן עדיין נשמרה, על סף תקופת השואה, סמכות הרב במידה רבה יותר מאשר בערים הגדולות.

המבדל בין רבני הקהילות הגדולות ובעיקר אמסטרדם והאגן, שהיו פאיסיביים יותר, לבין רבני קהילות השדה (המדינה), כפי שכינו הקהילות חלואן, בא לידי ביטוי גם בתכונת בני הרבנים וגם במגשיה של חבר הרבנים הראשיים, שהתקיימה ביולי 1941. הרב דוידס, רבה הראשי של רוטרדם,²⁰ בקש באפריל 1941 מיושב-ראש חבר הרבנים, הרב סארולואן, לכנס את החבר, כדי לדון בעניינים החשובים שהעסיקו את יהדות חולנד באותה השעה.²¹ כאשר שמעו הרבנים דוידס ודסברד על כוונת 'המועצה היהודית לאמסטרדם', לבקש מהשלטונות הגרמניים להרחיב את סמכותה של המועצה ולהחילה על חולנד כולה, בקשו להגיב בתקיפות, שכן ראו בכך סכנה לקיום הקהילות ולאחורן

מנהל המשטחה העירונית נתן את אישורו המקצועי לשיטה, והרב – את ההיתר ההלכתי.³⁷ דוגמאות של המכשיר נשלחו גם לאוטרכט ולחרונינגן.³⁸ גם אנשים בודדים וגם חברות הציעו מכשירים משלהם.³⁹ 3-2 בספטמבר כתב הרב הראשי סארלואי לעמיתיו על 'התווה ובוהו הקיים ברעג זה בשדה השחיטה, משום שכל מיני ממצאיאים עושים מכשירים בלתי אמניים – במיוחד לעופות – ומשתמשים בהם. הדבר גורם סכנה לנכל ענייני האכסרות'.⁴⁰

אחדים עקפו את הבעייה על-ידי שחיטה פרטית 'שחורה' – בלא היגום.⁴¹ אך בסוף שנת 1940 פעלה מערכת השחיטה הכשרה כמקודם. רשימת שוחטים מאמסטרדם מאותה תקופה מונה שבעה שוחטים במשטחה הקהילתית, ועוד עשרים שוחטים (בכללם עשרה שוחטי עופות) פרטיים.⁴² במהלך השנה שלאחר מכן הותנהלה אספקת הבשר הכשר בלא הפרעות, להוציא את הגבלות הקיצוב שחלו על כלל האוכלוסייה. לקראת סוף שנת 1941 הודרך שוב המצב. בעקבות הצו, שפרסם הגנרל-קומוסיאר האנס ראטר (Generalkommissar H. Rauber) ב-15 בספטמבר 1941 בדבר נוכחות היהודים במקומות ציבוריים, לא הותר עוד ליהודים להיכנס למשחטות הציבוריות.⁴³ שוב הוגבלה השחיטה הכשרה, אף כי עדיין היה אפשר לשחוט (בחימום כמובן) בכמה משחטות סיטונאיות פרטיות.⁴⁴ ברחבי המדינה, בייחוד בקהילות הקטנות, רבתה השחיטה הבלתי-חוקית של עופות.⁴⁵ אך לחלק המכריע של יחדות חולנד, שחי בערים הגדולות, הפך הבשר הכשר מאז תחילת 1942 למצרך מותרות שמעבר להישג יד.

הכשרות בכלל

הרכבם של מוצרי מזון רבים השתנה ובמקומם הוכנסו תחליפים. בעיקר בלב הדבר בשימוש ביומנים. אם בעבר נעשה שימוש בשומן יקר, העדיפו עתה שומנים זולים יותר, אך לא כשרים. השינויים התכופים בהרכב המוצרים שם לאל את יכולת הפיקוח של הרבנים,⁴⁶ משום כך רבו האיסורים והמבחרי שעמד לרשותו של הצרכן הדתי הוגבל באופן ניכר. מתחילת המיכוש הגרמני הונהג קיצוב בחמאה ובשומנים, ומחיריהם האמורים. רוב האנשים השתמשו אפוא במרגרינה, אך בראשית 1943 נאלצו הרבנים להכריז גם על המרגרינה כעל מוצר 'המכיל מרכיבים האסורים באיסור חמור מביחינה דתית, והאסורים אפילו בשעת

דחק ז'ו'.⁴⁷

המצב היה קשה ביותר בפסח. לפני תג הפסח הראשון תחת השלטון התאצי (1941), ביטלו הרבנים את חובת ההשגחה על הכנת החלב

השחיטה

אחת הבעיות המרכזיות שהטרידו את היהודים הדתיים באותם ימים הייתה בעיית הבשר הכשר. גם בימים כתקום הבשר הוא מרכיב חשוב בתפריט האדם, על אחת כמה וכמה, כאשר פחתה ההכמות של מרבית מוצרי המזון ובד בבד ירדה גם איכותם. צו השלטונות הגרמניים מסי' 80/40 מיום 31 ביולי 1940 'למניעת עינוי בעלי חיים' אסר על שחיטת בעלי חיים ללא היגום. היה זה הצו האנטי-יהודי הראשון שהוחל בחולנד.²⁷ יושב ראש חבר הרבנים הראשיים, הרב הראשי לאסטרדם סארלואי, ביקש מיד משלושה רבנים – דסברד, פרידנבורד וי' ואן חלדר – להגיש חוות דעת הלכתית על המצב החדש ועל הדרכים לפתרונן.²⁸ בתוך יומיים השיב הרב דסברד, שלדעתו ניתן להתיר על-פי ההלכה שחיטת בהמות לאחר היגום, אם יעשה שימוש בשיטת ההלם החשפלי. נראה, ששני עמיתיו הסכימו לדעתו.²⁹ שיטת ההלם החשפלי פותחה בידי שני פרופסורים איטלקיים לצרכים פסיכיאטריים, ויושמה בדי החברת 'פיליפסי',³⁰ שוחטי אמסטרדם ביקשו מחברת החשמל העירונית (Eлектрикbedrijf Gemeentelijk – GEB) להכין להם מכשיר כזה לצורכי שחיטה, וב-5 באוגוסט נערך הניסוי הראשון. הניסוי נכשל,³¹ והשימוש במכשיר נדחה עד שיוכנסו בו שכלולים. במהלך החודשים שלאחר מכן נערכו עוד ניסויים, ולבסוף התקבל המכשיר וזכה לאישורם של כל החברות בחבר הרבנים הראשיים.³² למכשיר הוצמד וֶסֶת, כדי לווסת את עוצמת הזרם בהתאם לבהמה השוחטת.³³ מפאת עלותו הגבוהה נכלו לרכוש אותו רק קהילות ספורות. המכשיר התקבל גם בבלגיה, ורבנים אחדים בשווייץ ביקשו לאשרו גם במדינותם.³⁴

עד שהתקבל האישור החלכתי להפעלת המכשיר, התעוררו בעיות רבות. ראש קהילת אמרסטרם כתב לרב הראשי טל מאוטרכט: 'אם השחיטה לא ירדה מעל הפרק לחלוטין – האם אין זה נכון להודיע על כך לאנשים? אם נעשה כך, אזלי נוכל למנוע מנמה אנשים לא להתחיל עוד באכילת 'טרופות'. מה שאני שומע בעניין זה [כיום] הוא איוום'.³⁵ אין ספק שמצב זה, שבו נראה בעליל כי רבים בציבור מתוירים לעצמם את אכילת הבשר, השפיע על החלפת הרבנים, אף כי החיתר שנתן הרב דסברד נכתב עוד טרם נשמעו קולות אלה. מכל מקום, הרבנים הודרו לשלוח חוזרים לחברי קהילותיהם וקראו להם להתחזק ולהמשיך לשמור על הכשרות.³⁶

ההלכה מבהינה בין שחיטת בהמות לשחיטת עופות. אי-לכך, ונראה גם משום שנוצו שמועות, כי בעיקרון הרבנים מתירים שחיטה לאחר היגום, פיתחו אנשים אחדים מכשירים בתיניים להיגום עופות. בדיוונטר הרכיב השוחט המקומי מכשיר כזה ועשה בו ניסוי בנוכחות

והרבנים – לסייע בידם. במחצית הראשונה של 1942 נשלחו גברים יהודים רבים למחנות עבודה, שמרביתם היו בפיקוח חולנדי. מחנה אחד – מאנטינגה (Mantinge), לא הרחק מווטרבורק, מחנה המעבר הגדול לגירוש יהודי חולנד – קיבל מעמד של ימחנה עבודה ריטואלי. הרב הראשי הגלילי לויסון ניסה לכוון יהודים דתיים למחנה זה, אף כי מספר המקומות בו היה מוגבל ביותר.⁵⁸ לאחר מכן, בהסכמת הנהלת המחנה, נעשו גם בוטרבורק כל המאמצים וכל הדיורים האפשריים לשמירת הכשרות. נשמרה תעודה מפסח 1944 ובה הוראות לפסח ורשימת מצרכים מותרים ואסורים.⁵⁹

אספקת תשמיעי קדושה

יחדות חולנד נהגה לייבא תשמיעי קדושה אחדים מארצות חוץ. תפריט הראשון שמחסורו הורגש תיכף לכיבוש היה תפילין. כבר באוגוסט 1940 החל סופר סתי"ם מקומי להכין תפילין.⁶⁰ שנה לאחר מכן, במאי וביוני 1941, הועלתה בשייבה של חבר הרבנים הראשיים בעיירת המחסור בטליתות, תפילין ומוזויות.⁶¹ הועלו כמה הצעות לפתרון הבעיה, אך נראה כי אלה לא הביאו לפתרון של ממש. במרוצת הזמן הורגש מחסור גם בתשמיעים אחרים ובהם בדים לתכריכים,⁶² יין לקידוש,⁶³ נרות ושמן לשבתות ולחגים ובייחוד לחנוכה.⁶⁴ מעניינת במיוחד גישתם של המאצים אל נושא ארבעת המינים בחג הסוכות. באוקטובר 1940 קיבלה החברה יבלאו-אוודריוויז⁶⁵ היתר לייבא אתרוגים ולולבים מחי"ל, אף כי במספר קטן מאשר בשנים קודמות. גם לסוכות תשי"ב (1941) הצליחו הרבנים ברשותם של השלטונות לייבא מאיטליה 300 אתרוגים; לולבים לא היה אפשר להשיג, ועל כן נעשה שימוש בלולבים יבשים, ששימרו מהשנה הקודמת.⁶⁶ בעיות נוספות התעוררו בקשר למיתקנים דתיים מסוימים, כמו המקוואות. שאלה בעניין זה הופנתה לרב הראשי לאוטרכט הרב טל, ובתשובתו הורה לשואל, לצד להתקין בבתו מקווה פריטי.⁶⁷

שבת

צווים אחדים שפרסמו שלטונות גרמניה היו בעלי משמעות רבה לשמירת השבת. צו מיום 26 ביוני 1941 אסר על עבודה במי ראשון. הדבר הטיל על שומרי שבת עול כבד, שכן נדרשו לסגור את חנויותיהם יומיים בשבוע; הדבר גרם לפגיעה כלכלית ניכרת בתקופה שבה ההכנסות היו מעטות בלאו הכי.⁶⁸ בעקבות הצו נוצר בראש-השנה תשי"ב

ימשיע החלבינה, ונדרשה השגחה רק משעת העיבוד בבית החרושת. ואף-על-פי-כן, כתב הרב סארלואן, יחולב הוא בעייה ללא פתרון. מלבד אשר באמסטרדם ובזבולה, אין מקום במדינה שבו יש חלב פשר. פתרונות לפסח צריכים להינתן לכל מקום ומקום בנפרד. משלוח חלב מוכאן [אמסטרדם] למקומות אחרים הוא בלתי אפשרי, בגלל הוראות

הקיצובי.⁴⁸

מוצרי מזון שגרתיים וחשובים ביותר לתזונה באותם הימים היו אסורים בפסח על האשכנזים, והרבנים נחלקו בדעותיהם על מותן חיתר לאכילת קטניות (אורז, אפונה, וכיוצא בזה).⁴⁹ לנוכח הבעיות המיוחדות הפיצו הרבנים חוזרים בין בני קהילותיהם, כדי לעודד ולחסביר להם ייצוד אני מכין את הפסח בשנה זו!⁵⁰ גם ב-1942 וגם ב-1943 הופצו חוזרים דומים, שהלמו את המצב המשתנה. ב-1941 הוציא לאור הרב הראשי דוידס מרוטרדם חוברת מיוחדת על פסח בתקופה של קיצוב,⁵¹ שגשלה על-ידי הרבניות לבני הקהילות ברחבי המדינה.

לקראת פסח 1942 הידדור המצב. מוצרים אחדים, שעדיין נאסרו השייכים בהם ב-1941, קיבלו עתה היתר.⁵² בעייה מיוחדת היתה בעיית המצות, אף כי אפייחון לא נאסרה וכפי שאסר הדבר בכמה וכמה מקומות במזרח אירופה), ואף כי בתי חרושת למצות המשיכו לפעול גם בשנת 1943.⁵³ ב-1943 הוקצב הקמח בצמצום, ואפשר היה לקבלו רק תמורת תלשי מזון, שתוקפם חל ב-30 במרץ, יומיים לפני החג.⁵⁴ בעייה נוספת היתה המחסור ביי. הרבנים הפיצו הוראות, כיצד להכין יין מצמיקים, ואם גם אלה לא יהיו בני השגה – הורו לקדש על המצות בלבד.⁵⁵ ב-1943 החמיר המצב, עד כי הרב הראשי של אמסטרדם, הרב דסבד, צירף לחוזר שישלח לחברי הקהילה דיון מפורט על ההיבטים התזונתיים של פסח. אחת ההצעות לעקריות הבית היתה להפריש בשבתות שלפני החג מדי יום ביומו מעט קמח מהחמצבה, ולשמרו לחג.⁵⁶

מכל מקום, ההקפדה על שמירת הכשרות בתקופה זאת היתה למעשה כבדה על כתפי של שומר המצוות. עבור הרבנים, היה קשה להתנתק לחלוטין משמירת מצוות הכשרות, אף שהייתה זו שעת דחק. בראשית 1943, כאשר עלתה הבעיה של המרגרינה הבלתי כשרה, נועז הרב פרידנבורד ברופאים אחדים, והם השיבו לו במלים הנאמרות: ימצב התזונה של היהודי שומר הכשרות התרופף כיום עד כדי כך, שנטילת מרכיבי השומן האחוריים ממזונו יש להשוותה לגור דין מוות [...]. כושר ההתנגדות [הגופנית] לסכנת המגפות הידלדל כל כך, שיש לראות כל אדם ואדם כנמצא בסכנה!⁵⁷

במחנות היה המצב, כמובן, קשה הרבה יותר. אך באשר למחנות שעל אדמת חולנד ידוע, כי גם כאן ניסו הכלואים לשמור על כשרות

קיבלו את צווי ההתייעצבות, שלח הרב הראשי סארלואאי נאמסטרדאם ללויסון, הרב הראשי של ליינווארדן, את נוסח הגט שיש להשתמש בו במחנה וסטרבורק (לרב לויסון היתה, כאמור לעיל, גישה חופשית למחנה).⁷⁷

נראה, שבחתימה לא נעשה שימוש תכוף בגט-לאחר-זמן, משום שעדיין האמינו, כי יעד הגירושים הוא מחנות עבודה בגרמניה, אשר בהם יש סיכויים לחישרד. ברוח זאת כתב הרב לויסון באוגוסט 1942 לקהילות שבהשגחתו.⁷⁸ הגיטוי ששרדו הם משנת 1943, ונראה שאף הרבוב להשתמש בהם. נותרו בידינו רשימה של 20 מקרים, שגשלה למשמורת לבית חרדי הרבני בלונדון עד לאחר המלחמה.⁷⁹

טקסי תפילה וניסחי תפילה

שלא כבארצות מזרח אירופה, לא נאסר בהולנד בתקופת הכיבוש על קיומן של תפילות. למרות זאת תועדו ב-1940 בעיות בשל חובת ההאפלה, ולאחר מכן בשל הצוץ בשעות הלילה. מחמת חובת ההאפלה בוטלה בשנה זו תפילת כל-נדריי בבית הכנסת באוטרכט וזו קוימה בקבוצות קטנות ובבתים פרטיים.⁸⁰ למחרת היום קוצרה התפילה במקומות רבים, כדי לסיים את תפילת 'יעלתי' בשעת שקיעת החמה (כלומר, לפני החשכה).⁸¹ בשבתות החלו את תפילת הערבית 20 עד 25 דקות מוקדם מהרגיל.⁸²

ב-1942, עם הטלת עוצר לילה על היהודים, שוב נשנה הנהל שהונהג ב-1940. תפילות מנחה ומעריב נאמרו ברציפות אפילו במוצאי שבת.⁸³ במי הקיץ של 1942, עת שקעה השמש בשעה מאוחרת מאוד, התפללו תפילות ליל-שבת בבית הכנסת בשעה 19.00, ולאחר מנחה התפללו תפילות ילכו נרננה' בלבד. לאחר מכן, על פי הוראת הרב הראשי ברוטרדאם, הלכו הביתה, ובשעה 20.45 חדלקו נרות, שרו ילכה דודי בחברת המשפחה, והתפללו ערבית ביחודות.⁸⁴ ביום כיפור באותה השנה (תש"ט) סיימו אמירת 'יעלתי' לפני החשכה, ותקיעת השופר בשעה כה מוקדמת נאסרה כמובן.⁸⁵ בליל שמיחת-תורה, שחל ביום ראשון בערב, לא התקיימה תפילה בבית הכנסת.⁸⁶ כיצא בכך אירע בפורים תש"ג ברוטרדאם: תפילות מנחה ומעריב נאמרו בבית הכנסת שקיעת החמה, היו חייבים לקרוא (או לשמוע) מחדש את המגילה.⁸⁷ בעיות אחרות נגעו לנוסח התפילה. מיד לאחר תחילת הכיבוש שאלו האנשים, אם התפילה לשלמה של המלכות (מהנותן תשועה) כלומר, למלכה ולבתה יורשת העצר, עדיין צריכה להיאמר; ואכן במקומות אחדים בוטלה אמירתה.⁸⁸ היו מקרים שבהם נאצים הולנדים באו

בעיות אישיות

(1941) מצב מוזר. התג חל במינים שני ושלישי בשבוע, ועל כן עתיד היה הלחם לעמוד מיום שיש עדי יום רביעי. באותם ימים היתה איכות הלחם ירודה ביותר, וגם הקצבת הקמח לא הספיקה לחמישה ימים. לפיכך חתרו הרבנים לאפות לחם בליל ראשון של ראש-השנה (יום ראשון בערב) מהשעה ארבע לפנות בוקר. הלחם הופץ מיד לאחר האפייה למרכזים שנקבעו.⁸⁹

בלחץ האירועים באו רבים בברית הנישואין. אנשים האמינו, שסי-כוייהם של הזוגות הנישואים טובים יותר לעמוד בקשיי התקופה – גם מבחינה נפשית אך בעיקר מן הבחינה הביורוקראטית. בתחילת 1942 נפוצה השמועה, שזוגות נישואים לא יישלחו למחנות העבודה, ובראשית תקופת הגירושים (בקיץ ובסתיו 1942) האמינו, שהגירוש מהולנד של בני זוג נישואים יידחה, או שאלה יזכו בתנאים מועדפים. גל אחד של נישואין היה בחודשים מרס-אפריל 1942, תקופת השיא של הגירוש (למחנות העבודה). בערב פסח (י"ד בניסן תש"ב / אחד באפריל 1942) השיא הרב שוסטר באמסטרדאם 60 זוגות.⁹⁰ הרבנות המקומית פרסמה חוזר, ובו פורטו סדרי הטקסים. הטקסים נערכו בשלישה בתי כנסת, בקבוצות של חמישה זוגות, ולכל טקס קבוצתי הוקצתה שעה. הרבנות ביקשה מהזוגות לצמצם את מספר המוזמנים.⁹¹ גל נוסף של נישואין היה בקיץ 1942, בעת הגירושים הראשונים.⁹² בעיית הלכתית מרכזית, שעמדה בפני רבנים ויהודים כאחד, היתה בעיית העניינות. השאלה הועלתה לראשונה על-ידי הרב פראנק בשיבת חבר הארונים הראשיים בקילי 1941, לאחר שהגיעו להולנד הידיעות הראשונות על מותם של יהודים הולנדיים שנשלחו למחנה בוכנוולד, עוד קודם שנודע גורלם של רוב המנוגשים מהאקציות הראשונות (שנערכו בפברואר).⁹³ הרב פראנק הציע, שבעלים יכתבו לנשותיהן גטיק-על-תנאי. הרב תעודר בחלה בצבור. חסיפול בנושא נדחה, אולם שהחלטה כזו תעורר חרב הראשי להאג, מארסן, התנגד לכך, בטענה באוקטובר 1941 נשאל הרב הראשי לרוטרדאם, דוידס, שאלה ישלח על-ידי אחד מבני קהילתו, שרצה לחסוד מאשתו גורל של עגונה.⁹⁴ הרב דוידס הכין נוסח של גט-לאחר-זמן, וכמה מעמיתיו אימצו הלך זה.⁹⁵ יש רמזים, כי הרב ד"ר יעקב יקותיאל נויבאוואר, סמכות רבנית רמת דרג, שהורה בבית המדרש לרבנים וטרם בוואו להולנד לימד בבית המדרש לרבנים בוויירצבורג שבגרמניה, נתבקש גם הוא להכין תשובה בעניין זה.⁹⁶ שיטת הגט-לאחר-זמן הוחלה בתקופת הגירוש ערב הגירוש הראשון 14 ביולי 1942, לאחר שהמועמדים לגירוש

דבר שנאמר, אל יבשו בי קוץ אדני אלוקים צנאות, אל
יכלמו בי מבקשך אלקי ישראל.⁹⁷

כמה מהרבנים חיברו הוראות מיוחדות למגורשים שכללו קיצורי
תפילות והנחיות התנהגות.⁹⁸

הפעילות הרבנית: תמצית רוחנית ועידוד

פעילותם המרכזית של הרבנים התמקדה בתחום הרוחני. באמצעות
דרשות, מאמרים, חוברות חסרי וביקורים אישיים בבתיהם של
חברי הקהילה ואצל שוכני בתי-האבות, הם עשו לעידוד רוחם של
היהודים שבאזורי כהונתם – דתיים ולא דתיים כאחד – ולחיוזוק
תודעתם היהודית ואמונתם.⁹⁹ פעולות אלו נעשו מתוך מסירות
גדולה והיתה להן השפעה של ממש על הצנור. במסגרת הקהילה
הלבראליה באמסטרדם בלטה בתחום זה פעולתו של הרב ל' מויזלר
(L. Meijler).¹⁰⁰ גם במחנות המשיכו בכך.¹⁰¹ שרד לפעילות זו הוא
חוזר מרגש, שחיבר הרב דוידס ברוטרדאם, שאותו הפיצו בין היהודים
שעמדו להישלח מעיר זו. לאחר מספר הנחיות מעשיות כתב את הדברים
הבאים:

ולבסוף חשוב על הדברים הבאים:
האדם איננו רק הגוף המתגלה לעינינו, אלא גם הנפש הבלתי
נראית. והיא הדבר הנצחי שבחוכנו, הדבר שמתקיים. גם אם
הגוף כורע, לכל הייסורים בא קץ. אין כאב הנמשך לעולמים.
אך נשמתך היא בת-אלמונות, ותגבר על הייסורים בעולם של שלום
ואמת.

יש שלשה שעליהם תוכל לסמוך בכל אשר תלך:
תקדוש ברוך הוא, ויצבנו היהודי ונשמך. שלושתם נצחיים,
בני אלמונות. יוצאות בחיים: זהו הצו היהודי העליון.
להחזיק מעמד בכל התנאים: את חובתך ומשימתך, כאדם וכיהודי,
עלך למלא באמונה. בכל רצונך ובכל כוחך!

חזק!¹⁰²

דברים אלה חשובים ביותר, כיוון שמתגלה בהם תבנה עמומה, כי
פני המגורשים לכליון – אף כי בעת כתיבת הדברים עדיין לא
נודע בחולד על הרצח השיטתי של היהודים.¹⁰³ מוטיב העידוד
מצוי כאן לא בהצגת פתרון הצלה אישי, הרב דוידס מכוון להכרה
אינטלקטואלית, שחיי החיד ודרך התנהגותו אינם חסרי ערך אלא

לבתי כנסת לבדוק, אם עדיין תפילה זאת נאמרת.⁹⁸ בדרך-כלל פסקו
הרבנים, שיש להמשיך באמירתה של תפילה זו.⁹⁹ גם מתוך המחדורה
החדשה של הסדרה של הרב ואחארי, שראתה אור ב-1941, לא הושמטה
התפילה.⁹⁹ היו תפילות שנאמרו בתדירות גדולה מהרגיל. פסקי יחי
רצון, האמורים רבים גם בשבתות נמנהג זה החל לאחר יליל הבדולח.⁹²
במקומות רבים גם בשבתות נמנהג זה חל לאחר יליל הבדולח.⁹²
כמו כן הוסיפו אמירת מזמור קי"ל ושיר המעלות, מנעמקים קראתין
הי"י, ימעת תחילת המלחמה סוף תרצ"ט.⁹³ פסקי ישומר ישראל
שולבו בתחון של כל יום, בניגוד למקובל בחולד.⁹⁴ לעומת זאת,
משחפך היין למצד נדיר, בוטל הקידוש בבית הכנסת בליל שבת.⁹⁵
היו גם תפילות מיוחדות שחברו הרגעי המשבר הקשים ביותר, כמו
למושל בשעת הגירושים. ברצוננו להזכיר שתי תפילות, שחברו במיוחד
ליום הכיפורים תשי"ג (1942) ונאמרו לפני תפילת יעילת. באחת –
מאמסטרדם – נאמר בין השאר:

אנא הושיע נא, רחם-נא על בניך וננותיך הנתונים בצרה
ובשביה. תן להם כח גוף וגבורת נפש לסבול את עולם הכבד.
יחליפו כח, חזקם ואמצם למען יחיו ולא יפולו.⁹⁶

הנוסח של התפילה האחרת – מהאג – היה כדלהלן:

אדון עולמים
נבוא לפניך ביום הקדוש והנורא הזה, ועפעפינו יזלו דמע
מאין הפוגות. יחשבו הרואות בארובות כאשר עלו לפנינו
המאורעות הקשות שעוברות עלינו תמיד, ביעותיך צמתנו
סבנו כמים כל היום. נתמה איד זרח מאור יום אל כל
ויחשיך אלינו.

נא אלוקי הרוחות תזכור לטובה את נשמות בני קהלתנו שנפלו
חללים בארץ מרחקים, תמצאנה מנוחה תחת כנפי שכינתך.
תחינה צרורות בצרור החיים ותחסינה בסתר צלך, סלת.
אב הרחמים

ממעמקי הלב באה לפניך שאלת חרדים מחודת עמנו האומלל:
עד מתי? אל דמענו אל תחרש, הלא שירי הדמעות עוד לא
נשלבת. נא אל תשיבנו ריקם מלפניך, כימי עונתנו נא
תנחמו לשלוח אסירים מבור תחתיות. ראה כי אין איש
לעמד בפיך בעדנו ועתה כל תוחלתנו הי' לך היא.

תשלח משמים ותשיענו, תחזק ידים רפות וברכים כושלות
תסמך ותסעד. עיינו לך מיחלות, נא אל תבישנו מסברתי

בקשיי הזמן. ועדה זאת הפעילה לחץ על הרבנים הראשיים, שיסכימו להדבר עם ראשי הקהילה הליבראלית, כדי להגיב אתם להסדר כלשהו למען אחדות הצבור היהודי.¹⁰⁷ אולם, בשיחות שנערכו בין הרב דסברד לבין לוי לויסון מהקהילה הליבראלית, התגלעו חילוקי דעות והן הסתיימו בלא תוצאות. במחצית השנייה של שנת 1941, עם ירידת קרנה של היוועדה היהודית המתאמת, בשל דחיקת רגליה בידי המועצה היהודית, הוסר הלחץ מעל הרבנים הראשיים. אשר וכהן, ראשי המועצה היהודית, תמכו בארגונים האורתודוקסיים המסורתיים, אף כי הם עצמם לא היו שומרי מצוות. הם קיבלו אפוא בפועל את עמדת הרבנים הראשיים ולא התירו לליבראלים לייצג או כנבד כלשהו במסגרת פעולותיהם; עם זאת איפשר לליבראלים להדפיס את הדעותיהם בישבעון היהודי, הביטאון הרשמי של יהמועצה היהודית. חרף התמורה בנסיבות, לא שינו הרבנים את עמדתם המסורתית, אך יש לציין, שעמדתם לא נתקבלה משום כוחם הצבורי, אלא בשל הרכב של ראשות המועצה היהודית שנטה לטובתם, שלא כהרכב הנהגת היוועדה היהודית המתאמת.

סיכום

מדיונו מצטיירת המנהיגות הרבנית בהולנד בימי השואה כהנהגה פורמאלית, אשר פעילותה הוגבלה מראש בשני מובנים: מן הבחינה המבנית – בשל מעמדה במערכת הארגונית של יחדות הולנד, ומן הבחינה הערכית הוגבלה בשל היחס המספרי בין חילוניים לדתיים. הרבנים היו פעילים וגילו תשועה בתחומים שניתן להגדירם מבחינה מסורתית כ'רבניים מובהקים' – פסיקה הלכתית ועידוד רוחני (וראוי להעיר בהקשר זה, כי את הגישה החיובית לעניין החימום ניתן להגדיר כמסהפנית בעולם החלכתי). אולם, הם לא הצליחו לפרוץ את גדר מעמדם שמלפני השואה. דבר זה נובע, לדעתי, לא רק מנחש הצבור ומיחס מנהיגיו החילוניים; דומני, כי גם הרבנים עצמם לא האמינו, כי יצליחו להביא לדי שינוי של ממש במעמדם, ולפיכך לא ניתן להצביע על מאמצים עקביים ונחרצים בכיוון זה. רק רבנים אחדים בערי השדה הצליחו להתבלט באישיותם ובפעלם וקיבלו עליהם תפקידים ציבוריים ילא-דתיים' (נציגות בימועצה היהודית). מתברר, שלמרות תפקידם הקשה לא נתקלו בהתנגדות הצבור, וגזכורו ההיסטורי של יחדות הולנד ייצברו דוקא הם לטובה.

מהווים חלק ממסכת רחבה יותר – יהודית בעיקר, אך גם אנושית – וישעל כן חן החיים בעלי המשמעות והן קבלת המוות באופן חסון מהווים חוליה בשרשרת ארוכה ותרומה לה. כוחם הייחודי של דברי הרב סמון בניסוח הדברים. אין הם מתפרשים רק במסגרת דתית צרה, ועל כן היו בעלי משמעות גם ליהודים לא-מאמינים.

הפעילות הרבנית: שאלות ציבוריות

בשתי סוגיות בעלות משמעות ציבורית רחבה ביקשו רבני הולנד להיות מעורבים מעורבות יתר: בקביעת אופיה של מערכת החינוך היהודית ובמעמדה של הקהילה הליבראלית. בספטמבר 1941, עם תחילת שנת הלימודים החדשה, הוחלה ההוראה של השלטון המרמני על הוצאת כל הילדים היהודים (על-פי הגזע) ממערכת החינוך הכללית. דבר זה חייב את המועצה היהודית, להתארגן במהירות ולהקים מערכת חינוך יהודית כלל-ארצית, אשר קודם לכן לא היתה קיימת. ב-1940, ערב הכיבוש הגרמני, היו כמה בתי-ספר יהודיים, בעיקר באמסטרדם, ומלבד זאת התקיימו שיעורים ביהדות, בהיקף מוגבל למדי, מחוץ למערכת הלימודים הרגילה בבתי הספר הכלליים. המצב החדש היקרה לדעת הרב הראשי לאוטרכט, הרב יוסטוס טל, הזדמנות חדירה להרחיב את התרעה היהודית ולהעמיקה בקרב הילדים היהודים בהולנד, שמרביתם היו מרוחקים מייחדות בפועל: בכך ניתן היה להקנות ממד חיובי לייחודתם.¹⁰⁴ הרבנים ניסו למצוא נתיבי השפעה אל הממונים על החינוך בימועצה היהודית ולשכנעם, שמערכת הלימודים תעוצב לפי הבנתם – אך משימתם נכשלה: המערכת הוקמה בלא שהצליחו להשפיע על אופיה.¹⁰⁵

מעמדה של הקהילה הליבראלית היה עדין ביותר. בהולנד לא התארגנה יחדות רפורמית או ליבראלית במהלך המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. רק מסוף שנת 1929 ואילך נעשו נסיונות לחודיר זרם זה להולנד, ובראשית שנות ה-30 כוננו שתי קהילות, בהאג ובאמסטרדם. זו שבאמסטרדם, המאוחרת יותר, היתה הגדולה בין השתיים וקלטת פלטים רבים מגרמניה, שבאו לאחר 1933. לפיכך, נתפסה התנועה בעיני רבים מיהדות הולנד כאגרמנית. במהלך שנות פעילותו ניסח הזרם הליבראלי לזכות במעמד מוכר חן מצד השלטונות והן מצד הארגונים הרשמיים של יחדות הולנד, בעיקר על פי הדגם של 'קהילה אחת' (Einheitsgemeinde) בניסח יחדות גרמנית. ארגוני הקהילות (ראשכנזי והפורטרונג) התנגדו לכך בתוקף, והזרם הליבראלי נשאר דחוי.¹⁰⁶ בעקבות הכיבוש הגרמני התארגנה בסוף 1940 יעדה יהודית מתאמת, שביקשה לאחד את יחדות הולנד ולנווטת

האשכנזיות. הצטיין בפעילות טוציאליית וחינוכית וכמלאכת אומנות. היה חבר באגודת ישראל, התנגש עם תנועה-הנוער של 'המזרח' באמסטרדם זכרון יעקב על השימוש בהכרה הספרדית בתפילה שאלוניקי. מורה לעברית ולתלמוד שם. בשנים 1924-1928 כיהן כרב וכמ"מ הרב הראשי של שאלוניקי. ב-1928 נקרא לאמסטרדם וכיהן כרב ונכמרכו בית המדרש הפורטוגזי לרבנים ולמורי דת. נשלה לאושוויץ באחד הטרוסטרטרים הראשונים, נרצח ב-25 בספטמבר 1942 עם שניים מבניו.

פרוטוקול הפגישה בין בימקר ועוזריו ופין שלוש היחידים מצוי בארכיון המכון הממלכתי החלוני לחינוך מלחמת העולם השנייה – H. Boehmker, Vermerk. Verhandlung am 12 Februar 1941 in der Diensstelle. – נספח למכתבו של בימקר אל ארתור סאיס-איינקווארט (A. Seyss Inquart), הרייכסטוקומיסאר לשטחי חולון הכבושים, מיום 17 בפברואר 1941 – Rijksstudium voor Oorlogsdokumentatie, – תחנות Amsterdam, Praesidial Afdeling, 10.22 השואה – הידגם המערב אירופי: חולון, בלגיה, צרפת (א), חומרי-עזר לשיעורו של ד"ר דן מנמן, אוניברסיטת בר-אילן / המחלקה לתולדות ישראל, תשמ"ב, עמ' 12-13.

שתי התעודות מצויות בתרגום בקובץ 'השואה בחינוך' (בעריכת י. ארד, י. גוטמן וא. מרגליות), ירושלים תשל"ח, עמ' 174-175.
 12 ראה: פנקס הקהילות: הולאנד, עמ' 270-271. הרב פ' פראנק (Ph. Frank), יליד 1910, מונה ב-1937 לרב ראשי של גליל צפון חולון. בן 32 היה במותו.
 13 ארכיון יד ושם, (להלן: אר"ש), M19/9-2 (ארכיון 'המחציה היהודית לפריז'אנד') – מסמכים שונים על פעילות הרב לוינסון;
 14 G. Van Tijn, *Contribution towards the History of the Jews in Holland from May 10th, 1940 to June 1944*, p. 77.

כתב יד, אשר עותקים רבים ממנו, גם בנוסח חולוני, מצויים במוסדות שונים בגוון: הארכיון הממלכתי החלוני לחינוך והמלחמה באמסטרדם, ארכיון הגוינוט בניו יורק, ועוד);
 M.H. Gans, *Memorboek*, Baam 1971, pp. 802-803; J. Presser, *Ondergang*, Gravenhage 1965, V. 1, p. 338;
 פנקס הקהילות: הולאנד, עמ' 330, 331. הרב אברהם שלמה לוינסון (A.S. Levisson), 1902-1945, בן למשפחת פרנסים הידועה בהאג. למד בבתי המדרש לרבנים באמסטרדם ובברלין וכן למד שפות שמיות באוניברסיטה. ב-1935 נמנה לרב ראשי לגלילים פריז'אלאנד ודרזנה. באוגוסט 1943 גורש דרך וסטרכרוק לברגן-בלזן. הוא נפטר באפיסת כוחות

תעודות

- 1 'Leadership', *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York 1968, Vol. IX, pp. 91-112.
- 2 לייחתו כללי של השאלה ראה מאמרי: 'בעיות רעורים בחקר היהדות הדתית בתקופת השואה', העמיד להופיע בספר דיוני הכנס על היהדות הדתית וההנהגות הדתית בשואה ולאחריה, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן (ברכוס).
- 3 ראה ערך: 'רכנות' מאת מ' ברזיאן, *אנציקלופדיה עברית*, כרך ל, טורים 475-487; י"כ"ן, *מסורת ומשפט – החברה היהודית במוציאי ימיו הביניים*, ירושלים תש"ח, עמ' 196-200.
- 4 ראה על סוגיות אלה: י' כ"ן, *גור של שבת*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 180-182, י' סורלי, *ארגונים יהודיים והנהגותיהם בארצות האמנה-פציה*, ילקוט מורלשת ד (תמוז תשכ"ח / יולי 1965), עמ' 118-129.
- 5 עיי' ג' בקרן, 'דעת חרדה' ו'חבלי משיח', *תרביץ* נ"ב, חוב' ג (ניסן-סיון תשמ"ג), עמ' 499-501.
- 6 ראה: J. Michman, 'Historiography of the Jews in the Netherlands', J. Michman – T. Lewie, eds, *Dutch Jewish History*, Jerusalem 1984, pp. 22-28.
- 7 י' מנמן, 'ה' בים ור' מנמן, *פנקס הקהילות: הולאנד*, ירושלים תשמ"ז, עמ' 30-31, 38-42; וכן: J. Michman, 'The Conflict between Orthodox and Enlightened Jews and the Governmental Decision of 26th of February, 1814', *Studia Rosenthaliana*, V, XV, No. 1 (March 1981), pp. 33-34.
- 8 ראה: א. דיסברג, 'המאבק על הציונות החרדית בתחילת המאה: היחסי של ועדת הרבנים הראשיים והרב שמעון דה-פריס', *מחקרים על תולדות היהדות הולנדית*, כרך 2 (בעריכת י' מנמן), ירושלים תשל"ט, עמ' 176-186. הסמכות של הרב אהרון רוטטר בימי כ"ד באלול תש"א (1941.16.9) – *Her Joodsche Weekblad*, 19.9.1941 (להלן: *השבועון היהודי*).
- 9 עיי' במאמרי: 'לכירי התנאים לקיום חיים דתיים תחת השלטון הנאצי', שניי, כרך צ"א, חוב' ה-ז (תקנו-תנקח), אב-אלול תשמ"ב, עמ' נד-נדס. כמו כן עיי' במאמריהם של י' צור, ע' היילסדוויימר, י' בן-אבנר ומ' גיליס בספר דיוני הכנס על היהדות הדתית וההנהגות הדתית בשואה ולאחריה.
- 10 לודוויק הארטיו סארלווא (Lodewijk Hartog Sarlouis), 1884-1943 (?), יליד אמסטרדם, התחנך בבית-המדרש האשכנזי לרבנים. ב-1912 מונה לרב באמסטרדם ונדצמבר 1936 – לרב הראשי של הקהילה

- 22 דסברך לדייטס, 5 ביוני 1941; ותשוכתו של דייטס, 6 ביוני 1941, שם.
- 23 לויטון לדייטס, 6 ביוני 1941, שם.
- 24 פרוטוקול ישיבת חבר הרבנים הראשיים, 21 ביולי 1941, שם. הרב יואל פרידנברוך (J. Vredenburg), 1866-1941, נולד באמסטרדם, התחנך בבית-המדרש האשכנזי לרבנים הוסטך לרבנות בשנת 1891; במקביל למד באוניברסיטה. בשנים 1904-1918 כיהן כרב באמסטרדם, ולאחר מות הרב הראשי יוסף צבי דינר ב-1911, מילא את מקומו יחד עם הרב י' אונדוויריז (J. Onderwijzer). ב-1917 נתמנה לרב ראשי לגליל חלדילאנד (Goldeland). בין כתביו – חינוכים של סידור התפילה והחומש שהיו עוסקלאריים מאוד. נפטר באמסטרדם.
- 25 סארלואי [לטלן?], 27 ביולי 1941, אוסף טל, 1.
- 26 [דייטס] לאשר, 22 ביולי 1942, P. 122.
- 27 *Verordeningblad voor het bezette Nederlandse Gebied*, stuk 27, 16, 3.8.1940.
- הוראה זאת הייתה כוונתו כבר עשרה ימים קודם לתאריך זה, כפי שניתן ללמוד מהערה, שהיא הוראה בישיבת חבר המזכירים הכלליים של משרד הממשלה ב-22 ביולי 1940. ראה: 'דה יונג', כרך ד', עמ' 756. בנמניה גופא ובאמצעות כבושות אחרות היו החוקים לאיסור שיחיה ללא הימנע על פי רוב החוק הראשון או אחד החוקים האנטי-יהודיים הראשונים שפורסמו. ראה: ז' ורהפטיג, 'זמאבק הדיסטוריה והחוק על השחיתות היהודית', קורפן חוויה שבעל-פה, כרך ה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 154-155, 158.
- H.J. Zimmels *The Echo of the Nazi Holocaust in Rabbinic Literature*, 1975, (n.p.). הידור-באומל, גישה היסטורית בנוגע לשהי בעצרת הלכתית שהתעוררו בתקופת השואה, טיפ, כרך צא, חוב' ד-ד (תק"ה-תקפ"ו), טיוט-תמוז תשמ"ב, עמ' 3-4, 156-162. בהולנד עצמה לא היה הדין בבעיית השחיתות היהודית דבר חדש: חוק מיום 5 ביוני 1920 אשר על שחיטה בלא הימנע, להוציא בעלי חיים 'המיועדים לחינוך הצטואר על פי המנהג היהודי'.
Besluit nr. 285 van den sden Juni 1920 tot uitvoering van de artikelen 18 en 25 van de Vleeschkeuingswet, 1920.
- 1920, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1920.
וכן ראה את החוברת רבת העניין של הרב ואתנאר:
L. Wagenaar, *De Nijmege diensbescherming*, Arnhem 1910.
נמטר למחבר כראיין עם הרב שוסטר, 22 בספטמבר 1982. הרב יצחק ואן חלדר (1872-1943?) נולד בלייבאוודן. למד בבית המדרש לרבנים באמסטרדם ונאלץ להפסיק את לימודיו מחוסר אמצעים. שימש מורה בהאג ולאחר שנים, בגיל 34, השלים את לימודי הרבנות. ב-1925

- ברכת שילוח, ב-25 באפריל 1945, בעיירה טרבין (Troebitz) שבמזרח גרמניה, זמן קצר לפני שחרור הרבכה בידי הסובייטים.
- 15 הרב שמעון דסברך (S. Dasberg), 1902-1945, נולד בדורדורכט (Dordrecht). היה ממנהיגי 'המזרחי' בהולנד. ב-1931 מונה לרב ראשי לגליל חרונינגן ופעל רבות בשדה החינוך, בפעילות קהילתית, ולמען הפלטים שבאו מגרמניה. במחצית הראשונה של שנת 1943 – עד לגירושו למחנותהרטובורק – שימש כרב ראשי-אמסטרדם וצורף ל'רועצה היהודית'. היה בקפוצת המועמדים לחליפין עם גרמנים בארץ-ישראל. נפטר ב-22 בפברואר 1945 בכרנן-בלזן.
- 16 קיימו של 'האיחוד ההולנדי' אשר בידי השלטונות הגרמניים. מטרתו המוצהרת של האיחוד הייתה להחזיר את החיים בהולנד לתנאים החדשים, ולשמש – לא מטרה של התנגדות. ברם, הציבור ההולנדי ראה באיחוד זה דווקא מוצא של מחאה נגד המצב החדש, ועל רקע זה הצטרפו אליו רבנים. דיון נרחב באיחוד ובפעולותיו ראה:
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V. 4, 's Gravenhage 1972, pp. 497-556. (להלן: 'דה יונג').
- 17 הרב דסברך לרב טל, 2 באוגוסט 1940, אוסף הרב טל, תק מ"ט, עמ' 2. אוסף הרב י' טל (Tal) נמצא בארכיון קהילת אוטרקט שבמשרד (Nederlands - Israëlitisch) האשכנזיות איגוד הקהילות האשכנזיות (Kerkgemeenschap) הולנדי למוזיקר האיגוד, מר י' סאנדרס (J. Sanders). שאיפשר לי לעיין בחיקים פרוטוקול ישיבת חבר הרבנים הראשיים, 28 באוקטובר 1940, באוסף הרב אבי' דייטס (P. 122), וארשיין המרכזי לחולדות העם היהודי, ירושלים.
- 19 פרוטוקול ההתכנסות הראשונה של המועצה ביום 13 בפברואר 1941, כולל בהרכב – בארביין המועצה היהודית, פרוטוקולים, עמ' 1, המכתב הממלכתי ההולנדי לחיזוק המלחמה, אמסטרדם; חרונינגן עברי – ד' מלמן, יהודי מערב איירופה תחת השלטון הנאצי בימי השואה, לקט מוקדמות, המתקפה לחולדות ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (תשל"ז), עמ' 24-25. כן ראה: פנקס הקהילות: הולאנד, עמ' 82.
- 20 הרב אהרן יששכר דייטס (A. B. N. Davids), 1895-1945. נתמנה לרב ראשי ברוטרדם בשנת 1930. היה רחב אופקים וידען ומראשי תנועת 'המזרחי' בהולנד. היה פעיל במיוחד בתחומים של חינוך והעמקה והתדעה היהודית. ב-1943 גורש לכרנן-בלזן ונפטר שם בפברואר 1945.
- 21 דייטס לסארלואי, 25 באפריל 1941; וכן ראה מכתבו של דסברך לדייטס מאותו היום – P. 122.

- באוקטובר 1941 – אוסף טל, 2; הרב הראשי לייסדן אל (א. ויייל), שווייץ, 29 בנובמבר 1941 – ויייל, עמ' 25. על המקומות שבהם המשיכו לשחזר, ראה מכתבו של הרב סארלואי לרובניס הראשיים, 23 בנובמבר 1941 – P. 122. דוגמה לאישור בכתב על שחיטה – אישורו של השוחט פריסלאנדור (H.F. Vrieslander) עבור כ' בלוק (Blok) באוטרכט, 2 בדצמבר 1941, אוסף טל, 2.
- 45 ריאיון עם הרב א' שוטר, 22 בספטמבר 1982 (בידי המחבר).
46 פרוטוקול ישיבת חבר הרבנים הראשיים, 21 ביולי 1941, עמ' 6 – P. 122
- 47 מכתב מיום 16 בינואר 1943 לחברי הקהילות – P. 122. על המכתב המקורי אין תאריך, אך בעותק הנמצא באוסף הילטוס בספריית הרונו-תאילאנה נוסף התאריך בכתב יד.
- 48 סארלואי לטל, ז' באדר תשי"א (6.3.1941) – אוסף טל, 1.
49 סארלואי לרובניס הראשיים, 4 בפברואר 1941, P. 122.
50 למשל: – *Aan de leden van de Israelische Gemeenten in Friesland en Drente*, Adar 5701/Maart 1941
- מחך האוסף הפרטי של מר הארטור ביס.
51 A. B. N. Davids, *Pesach in Distributiedij*, 1941.
52 Pesach 5702 – *Aan de leden etc. in Friesland, Drente en Gelderland*, מחך האוסף הפרטי של מר הארטור ביס.
53 ריאיון עם הרב א' שוטר, 22 בספטמבר 1982; מכתב מאת פרופ' מ"ה זאנט למחבר, 24 במאי 1982.
- 54 הוועדה המתמדת של איגוד הקהילות האשכנזיות אל הקהילות, מרס 1942, אוסף טל, 2.
- 55 הוראות מאת הרב הראשי סארלואי, מרס 1942, שם, שם.
56 *Pesach 5703*, מאת הרב הראשי ש' דסברד, בתוספת נספח מאת הגב' ר"ה אנגלסמן-פופרס (R.H. Engelman-Poppers) – אר"ש, 2-1979. חוזר ותחזית לפסח תשי"ג בהאג שמור בארכיון העירוני בהאג – בהטבת הקהילה האשכנזית, 131/796 A.
- 57 פרידנבורך לרובניס הראשיים, 15 בינואר 1943, P. 122.
58 א"ש לייסדן לרובניס הראשיים, 4 בינוני 1942, שם.
59 *Pesach 5704* *Merkblatt fuer Lager Westerbork* 5.4.44, נספח לריאיון עם יוליה איזאקס, אוסף דכונזצקי, המכון לחקר השואה, אוניברסיטת בר-אילן.
- 60 י' בראנסטן לטל, 22 באוגוסט 1940, אוסף טל, 1.
61 פרוטוקולים של ישיבות חבר הרבנים הראשיים מן הימים 13 במאי 1941, ו-21 ביולי 1941, P. 122.
62 טל לסארלואי, 2 בספטמבר 1941; סארלואי לטל, 4 בספטמבר 1941, אוסף טל, 2.

- מונה לרב בהאג ומ-1925 שימש, בנוסף על כך, גם כרב ראשי לגליל וילאנר. גורש ב-1943.
- 29 דעתו של דסברד נוכח בכתבו לרב הראשי טל, 2 באוגוסט 1940 (אוסף טל, 1). לא מצאנו העתקים של החשבות, אך על חוות דעתו של פרידנבורך ניתן ללמוד מכתבו לר"י לונשטיין בשווייץ, 29 באוגוסט 1941 – ראה:
- 30 השיטה של הפרופסורים צ'רלטי (Cerletti) וברני (Bini) פורסמה ב-*Archivio Generale di Neurologia e Psichiatra*, Vol. XIX, (1938).
- 31 *Algemeen Handelsblad*, 28 באוגוסט 1940 (מהדורת בוקר).
32 הרב דסברד לדי"ר א' מסינגר (Messinger), שווייץ, 25 ביולי 1941; והרב דוידס לדי"ר א' וייל, שווייץ, 15 באפריל 1942 – שני המכתבים אצל ויייל, עמ' 18, 26.
- 33 הרב דוידס למסינגר, 14 ביולי 1941, שם, עמ' 16.
34 הרב דסברד למסינגר – 25 ביולי 1941, שם, עמ' 18 (וכן כל ההוכחות).
- 35 ואן דאם לרב טל, 6 באוגוסט 1940, אוסף טל, 1.
36 חוזה מאת הרב טל, אוגוסט 1940, שם.
37 כ' בר (Behr) מדייוונטר לרב טל, 22 באוגוסט 1940; בר לרב טל, 20 באוגוסט 1940, שם.
- 38 בר לרב טל, 26 באוגוסט 1940, שם.
39 ואן דאם לרב טל, 29 באוגוסט 1940, שם.
40 הרב הראשי לאמסטודם סארלואי לעמיתיו הרבנים הראשיים, 3 בספטמבר 1940, שם.
- 41 הרב טל לואן דאם, 13 באוקטובר 1940, שם.
42 *Nederlandsch – Israelische Hoofdsynagoge te Amsterdam*, *Lijst van slogs en poelers onder toezicht der Rabbinaten der beide Israelische gemeenten alhier*, 30 December 1940 שם.
- 43 ראה עמ' 2 של הצו בשבועון היהודי מיום 26 בספטמבר 1941, עמ' 1. על הצו ורקעו ראה: ידה יונג, כרך ה', עמ' 567.
44 על השפעת הצו ראה חוזר מאת ה' אורסדהיים (H. Edersheim), מזכיר הוועדה היהודית המתאמת, לנציגיה בגלילות ולרובניס הראשיים, 15

- 83 ריאיון עם הרב א' שוסטר, 22 בספטמבר 1982 (בידי המחבר).
 84 דוידס לחברי קהילת רוטרדם, 3 ביולי 1942, P. 122.
 85 לויסון למורי הדת ולוועדי הקהילות בחולדארנד, פריזלאנד, ודרנסה, 8 בספטמבר 1942, ארי"ש, 19/9-2 M.
 86 שם.
 87 הנתיחה הרב הראשי דוידס לחברי הקהילה, 11 במרס 1943, P. 122, ואן דאם לטל, 21 ביוני 1940: טל לואן דאם 23 ביוני 1940, אוסף טל, 1.
 89 ריאיון עם הרב פורסט, 9 בנובמבר 1982 (בידי המחבר).
 90 טל לואן דאם 23 ביוני 1940, אוסף טל, 1.
 91 סידורי "הגיון נפש" – תפילה עם העתקה ופיאור בלשון הולנדית, Amsterdam 1941/5701, L. Wagenaar, עמ' 385-386.
 92 דף מודפס, ללא תאריך (אוסף הילטום); עדות על תחילת המנהג לאתר לילי הברדלח:
 Verslag van de loestand der Nederlandsch-Israelitische Gemeente te – s Gravenhage in het jaar 1938.
 בהאג, 131/189.
 93 שם.
 94 ריאיון עם הרב ל' פורסט, 9 בנובמבר 1982 (בידי המחבר); והשווה אצל ואחנא, סידור הגיון נפש, שם, 208-210.
 95 סארלואי לרבינים הראשיים, 11 בנובמבר 1941, P. 122.
 96 התפילה מאמסטערדם – באוסף הילטום, ספריית רוונתאליאנה.
 97 התפילה חוכרה על ידי הרב הראשי להאג, הרב י' מארטן (הארביין העירוני, האג, ארכיון הקהילה האשכנזית – מס' 131, חיק מס' 480); היא פורסמה בקישב 1 (טבת תשמ"ז), עמ' 35. הנטח' שערי הדמעות עוד לא נשלבו לח' מקורו בפיט' אוקרה ה' ואהמיה' שכתפילת נעילה של יום הכפורים.
 הכפרים.
 98 ראה למשל: *Godsdienstige wenken voor gevacueerden* – ארי"ש, M. 19/9-2.
 99 על הדרישות בשבתות ובימי חג בחקופה זאת יש עדויות רבות בעל-פה. מכתב עידוד מאת הרב סארלואי מאלול תש"ב (ספטמבר 1942) מצוי באוסף הילטום, ספריית רוונתאליאנה.
 100 וראה בעניין זה בספרי: *Het Liberale Jodendom in Nederland*, Amsterdam 1929-1943, פרק 9.
 101 וראה לעיל בסעף ג' בעניין פעילותו של לויסון, והערה 14, שם.
 102 החזון, ללא כותרת, הוא מחשרי תשי"ג, ארי"ש, 19/9-2 M.
 103 וראה על כך במאמרי: 'לכירור המושג הצלה בתקופת השואה', ילקוט מורשת כח (חשון תש"ס / נובמבר 1979), עמ' 69, והערות 73-79-7 שם.

- 63 ראה הנתיחה להפנת יין מצומצמים בשווען היזווי, ה-24 באוקטובר 1941, עמ' 2.
 64 לראשונה נזכר המתווה בנרות לפני חג האזנה תשי"ב, במכתב מטארלואי לטל, 30 בנובמבר 1941, אוסף טל, 2. לשאלות ביחס לזמנה ועל הדלקת נרות בשבת ראה: ר' אליז (N. Elzas) ללויסון, 11 בנובמבר 1942; ותשובתו של לויסון מיום 29 בנובמבר 1941, ארי"ש, M. 19/9-2.
 65 מודעה מאת חברה בלאו-אונדוויזר (Blauw-Onderwijzer), אוקטובר 1940, אוסף טל, 1. גם מקהילת וינה יש עדויות על כוונת ארבעה מצעים מזרחי – ראה: ארכיון קהילת וינה, הארכיון המרכזי לתולדות דתם היזווי, ירושלים.
 66 טארלואי לזויזיס, 7 בספטמבר 1941, P. 122; סארלואי לרבינים הראשיים, כ-15 בספטמבר 1941, אוסף טל, 2; סארלואי לטל, 15 בספטמבר 1941, P. 122; ואונדוויזר לטל, 16 באוקטובר 1941, אוסף טל, 2.
 67 טל למר ואן אסן (Van Essen), 14 ביוני 1942, שם. מנודך חודך למעמדים לגירוש, 1942 – אוסף הילטום, ספריית רוונתאליאנה.
 68 חשבונון היזווי, 4.7.1941.
 69 פרידנבורג לטל, 8 בספטמבר 1941 – אוסף טל, 2. א"י בלאגאנטי (Belgians), טגן מזכיר יהודים היהודית המתואמת, לרבות הקהילה האשכנזית באמסטערדם (MHS), 15 בספטמבר 1941, שם.
 70 ריאיון עם הרב א' שוסטר, 22 בספטמבר 1982 (בידי המחבר).
 71 חוזר ללא כותרת מוזאייץ מיטן תשי"ב (מרס 1942) – אוסף הילטום, ספריית רוונתאליאנה.
 72 ריאיון עם הרב ל' פורסט (L. Vors), 9 בנובמבר 1982 (בידי המחבר).
 73 פרוטוקול ישיבת חבר הרבנים הראשיים, 21 ביולי 1941, P. 122.
 74 דוידס לעמיתיו הרבנים הראשיים, 30 באוקטובר 1941, אוסף טל, 2.
 75 טל לזויזיס, 7 בנובמבר 1941, שם.
 76 ריאיון עם הרב א' שוסטר, 22 בספטמבר 1982 (בידי המחבר).
 77 סארלואי ללויסון 14 ביולי 1942 – ארי"ש, 19/9-2 M.
 78 לויסון לקהילת בפריזלאנד ובדרנסה, 28 באוגוסט 1942, שם.
 79 דסברך לאב"ד בלונדון, 23 ביוני 1943, עם נספח (ארכיון הרבנות, הקהילה האשכנזית באמסטערדם); ריאיון עם הרב א' שוסטר, 22 בספטמבר 1982, והערה 14, שם.
 80 טל לואן דאם, 23 בספטמבר 1940, אוסף טל, 1.
 81 סארלואי לטל, 22 בספטמבר 1940; וטל לואן דאם 23 בספטמבר 1940, שם.
 82 פרוטוקול ישיבת חבר הרבנים הראשיים, 28 באוקטובר 1940, P. 122, שם.

יהושע ביכלר

נתי-ספד יהודיים בסלובקיה בתקופת השואה

חשיבותו של החינוך היהודי המאוורג, ושל בית הספר היהודי בראש ובראשונה, עולה בתקופת השואה פי כמה וכמה לעומת ימים בתקנים ולבד ממולוי המטרות החינוכיות הרגילות העניק בית הספר לילדים רבים מקלט בטוח יחסית מפני המבוכה והחרדה שבה היו שרויים. מטרותם של המורים בתנאים אלה היתה לשם דבר. לנושא החינוך ובתי הספר היהודיים בסלובקיה בתקופת השואה עדיין לא הוקדשה תשומת לב של ממש, כל שכן לא תיאור היסטורי ראוי. במסגרת עבודה זו ברצוני לסקור פרק יחיד במינו בתולדות החינוך היהודי בסלובקיה, אשר גם בעבר נרשמו לזכותו הישגים לא מבוטלים בטיפוח ערכים יהודיים דתיים ולאומיים וביצירת הברכה לופדת ומחוננת.

החינוך היהודי בסלובקיה

לבתי הספר היהודיים ולחינוך היהודי הפורמלי בסלובקיה מסורת ארוכת שנים.¹ התעודה הראשונה המתייחסת לבית ספר יהודי על אדמת סלובקיה היא משנת 1783. זו התחייבות של ראשי הקהילה היהודית בפראג (Pressburg) להקים בהקדם בית ספר יהודי ללימודי-חול. לשם כך אותרו שני חדרים גדולים, נמצאו שני מורים והוצנעו ספרי לימוד מפראג.² נעשו נסיונות דומים לכוון בתי ספר יהודיים גם בקהילות אחרות בשטח סלובקיה, אך הצלחתם היתה חלקית בלבד. ההתנגדות העזה של החוגים החרדיים והבשיות הכספיות היו רק מקצת הקשיים, שנתקלו בהם באותם ימים הלוצי רעיון בתי ספר יהודיים ללימודי-חול.³ מפנה חל בשנות ה-50 למאה ה-19. אז – כמו גם בתקופת הקיסר יוזף השני – התערבו השלטונות באוטונומיה של הקהילות היהודיות ונקטו צעדים לשם קביעת סדריים וניהלים בחינוך היהודי הפורמלי. עקב זאת חלה עלייה נכרת במספר בתי הספר היהודיים ברחבי הונגריה בכלל ובסלובקיה בפרט.⁴ בשנת 1858 נרשמו באזור המינהל של פראג, – היאוברלאנד – שכלל את הקומוניסטים (counties) של מערב סלובקיה, לא פחות מ-131 בתי ספר יהודיים.⁵

104 טל לסארלואי 4 בספטמבר 1941, אוסף טל, 2. הרב יוסטוס טל (Tal), (J. Tal), 1881-1954, רב ראשי לגליל אוטרבט מאז 1918. חובר באגודת-ישראל, ומתנגד חריף לצינונות, גם לאחר השואה. פעל רבות בתחומי החינוך והמלחמה באנטישמיות.

105 פרילנדברך לטל, 18 בספטמבר 1941, שם.

106 ראה על כך בספרי, לעיל הערה 100.

107 דסברך לדויטס, 25 באפריל 1943, 122 ק. על יזריעדה היהודית המתאמת עייין: פנקס זקנה'לית: הוילאנד, עמ' 80-81, 96-92.